

Перетворення власників великого капіталу на капіталістів-рантьє як фаза розвитку капіталізму в Україні

Анотація

Стаття присвячена аналізу соціальних процесів перетворення великих власників на рантьє. У роботі розглянуто поняття “рантьє” як соціальну категорію на позначення певної верстви капіталістичного класу. Якщо за індустріальної доби капіталісти намагалися максимізувати прибуток, займаючись виробництвом, то за умов постіндустріального суспільства головним мотивом капіталіста стає набуття ренти. Після максимальної капіталізації певного підприємства вони прагнуть продати його на фондовому ринку. Автором зроблено припущення, що трансформація верстви великих власників України у капіталістів-рантьє тягне за собою суттєві зрушення у багатьох інших сферах суспільства. Зокрема, це зумовить європейську інтеграцію країни, лібералізацію економіки та політичного життя, підсилить громадянське суспільство та недержавний сектор, зміцнить малий бізнес та середній клас.

Ключові слова: *великі власники, капіталісти, рантьє, рента, постсоціалістичне суспільство*

Вступ

Однією з важливих віх розвитку капіталізму у ХХ столітті став перехід контролю над великими корпораціями від власників до топ-менеджерів, які стали активною соціальною силою, здатною енергійно освоювати й розвивати виробництво. Цей процес часто називають “менеджеріальною революцією”. В Україні великі компанії об’єднані у фінансово-промислові гру-

пи, контрольовані переважно великими власниками. Однак процеси інтеграції української економіки у глобальний простір потребують від власників великого капіталу залучення фахівців корпоративного управління. Крім того, з часом унаслідок об'єктивних вікових обмежень українські капіталісти змушені будуть передати більшість своїх управлінських повноважень топ-менеджменту. Звичайно, функціонування ринкових відносин в Україні має не досить тривалу традицію, і вітчизняні власники великого капіталу лише недавно почали залучати найманих топ-менеджерів до управління своїми активами, проте об'єктивні процеси старіння представників цієї верстви роблять актуальними збереження та передавання цих активів своїм спадкоємцям. Цей процес неминуче набуватиме рис перетворення власників великого капіталу як соціально-економічних суб'єктів на великих акціонерів, які дедалі менше втручатимуться у розвиток бізнесу.

Таким чином, існує потреба в аналізі соціального феномену виокремлення у капіталістичному класі сегменту капіталістів-рантьє. Оскільки будь-який соціальний феномен характеризується тим, що за певних детермінантів виникає явище, яке фіксувалося у минулому за подібних обставин, метою цієї статті є аналіз теоретико-методологічних напрацювань щодо перетворення класичного капіталіста-підприємця на капіталіста-рантьє у процесі розвитку капіталізму та з'ясування можливостей застосування цих напрацювань для аналізу постсоціалістичних ринкових трансформацій. Реалізація мети вимагала виконання низки завдань: 1) розглянути поняття “рантьє” як соціальну категорію на позначення певної верстви капіталістичного класу; 2) проаналізувати чинник ренти як головного соціально-економічного підґрунтя перетворення власників великого капіталу на капіталістів-рантьє; 3) спрогнозувати можливі соціально-політичні наслідки процесу перетворення власників великого капіталу України на капіталістів-рантьє.

Поняття “рантьє” як соціальна категорія

Зазвичай поняття “рантьє” позначає особу, яка живе за рахунок ренти (відсотків) з капіталу, розміщеного у вигляді банківських вкладів, цінних паперів (акцій, облігацій і т. ін.), нерухомості, землі, бізнесу, а також за рахунок доходів, отриманих у вигляді гонорарів та авторських прав. Треба зазначити, що рантьє існували ще за часів зародження капіталістичних відносин; так називали людей, які жили на прибуток із надання в оренду своїх земель. Зокрема, у Франції XVIII століття рантьє визначалися документами як “буржуа, які благородно живуть на свої доходи” [Валлерстайн, 2003а: с. 174], тобто не займаються ні торгівлею, ні професійною діяльністю. Йдеться переважно про колишніх промисловців, купців та великих землевласників, які завдяки ренті від користування капіталом, виробничими ресурсами чи землею забезпечили собі спокійне життя.

З розвитком капіталізму класики марксизму виокремлюють цілу верству капіталістів-рантьє. В.Ленін зазначав: “Капіталізму взагалі властиве відокремлення власності на капітал від застосування капіталу до виробництва, відділення грошового капіталу від промислового, або продуктивного, відділення рантьє, що живе тільки доходом з грошового капіталу, від під-

приємця і всіх осіб, які безпосередньо беруть участь у розпорядженні капіталом. Імперіалізм, або панування фінансового капіталу, є той вищий ступінь капіталізму, коли це відокремлення досягає величезних розмірів. Переважання фінансового капіталу над усіма іншими формами капіталу означає панівне становище рантьє і фінансової олігархії...” [Ленин, 1969: с. 356–357]. Саме з таких позицій у Великій Радянській Енциклопедії дається визначення цієї соціальної верстви: “Рантьє (франц. *gentier*, від *rente* — рента), верства грошових капіталістів, які не пов’язані з діловою активністю і живуть на відсотки від наданих ними в позику грошових капіталів або на доходи від цінних паперів (акцій, облигацій). Рантьє — найбільш паразитична верства капіталістичного суспільства, яка становить елемент господарської структури капіталістичних країн. Рантьє беруть участь в мобілізації капіталів, процесах їх перерозподілу й акумуляції в кредитній системі. Водночас їхні капітали слугують основою спекуляції на валютних, товарних і фондових ринках, в результаті якої грабуються і розоряються широкі маси середніх і дрібних власників акцій, а збагачується і посилюється фінансова олігархія... Чисельність рантьє зростає разом із накопиченням капіталу і збільшенням речового багатства, що дає змогу капіталістам відходити від безпосереднього ведення справ. Управління підприємствами зосереджується в руках найманих директорів та інженерно-технічних працівників. Верства рантьє поповнюється також внаслідок концентрації та централізації капіталу: зростає мінімум засобів, необхідних для організації капіталістичних підприємств. Капіталісти, що не мають такого мінімуму, перетворюються на рантьє” [Матюхин, 1975: с. 460]. У попередньому, другому виданні Великої Радянської Енциклопедії зверталася увага на те, що соціальної склад рантьє неоднорідний. Поряд з нечисленною верствою великих фінансистів, які отримують найвищий прибуток на емісії цінних паперів та спекулятивних угодах із купівлі-продажу акцій та твердопроцентних паперів, існують також середні та дрібні рантьє. Останні розоряються в результаті всіляких “фондових експропріацій”, що їх здійснюють великі фінансові ділки [Рантьє, 1955].

Про зміну функцій капіталіста в перебігу розвитку акціонерної форми власності Ф.Енгельс зазначав: “Якщо кризи виявили нездатність буржуазії до подальшого управління сучасними продуктивними силами, то перехід великих виробничих підприємств і засобів сполучення в руки акціонерних товариств та у державну власність доводить непотрібність буржуазії для цієї мети. Усі суспільні функції капіталіста виконуються тепер найманими службовцями. Для капіталіста не залишилося іншої громадської діяльності, крім загібання доходів, стрижки купонів і гри на біржі, де капіталісти віднімають один в одного капітали. Якщо раніше капіталістичний спосіб виробництва витісняв робітників, то тепер він витісняє і капіталістів, щоправда, поки ще не в промислову резервну армію, а тільки в розряд зайвого населення” [Маркс, Енгельс, 1961: с. 289]. Як зазначає С.Меньшиков, із розвитком акціонерної форми власності, капіталісти поступово втрачали функції підприємців і набували статусу фінансових капіталістів. Тепер це був не підприємець-власник, а капіталіст-рантьє. Однак фінансовий капіталіст був не просто рантьє, а й виконував функції очільника промислово-банківських комплексів. Він був змушений турбуватися не тільки про курс на-

лежних йому фінансових цінностей, а й про те, щоб підтримувалося в належному порядку функціонування господарства, яке дає йому прибуток. Звідси фінансові капіталісти змушені були цікавитися діяльністю держави, її внутрішньою і зовнішньою політикою [Меньшиков, 1965: с. 15–16]. З іншого боку, на думку А.Гуніної, рантьє характеризується загостреним індивідуалізмом, він стоїть осторонь суспільного життя. До того ж він боїться будь-яких соціальних та економічних катастроф, які можуть позбавити його стабільного звичного доходу. Відтак, більшість рантьє є консерваторами [Гунина, 2011: с. 75]. В сучасних українських ЗМІ рантьє називають переважно людей, які здають в оренду власну нерухомість і живуть на дохід, забезпечуваний орендарями.

Незважаючи на мінімальний контроль над безпосереднім виробництвом, у сучасній класовій структурі капіталістів-рантьє розміщують поряд із класичними капіталістами. Зокрема, Е.Райт пропонує розглядати класові позиції з огляду на три взаємопов'язані виміри панування і підпорядкування в рамках виробництва. Кожен із цих вимірів включає соціальний зв'язок панування і підпорядкування стосовно певного ресурсу в процесі виробництва: *грошового капіталу*, тобто потоку інвестицій у виробництво і напряму загального процесу накопичення (накопичення додаткової вартості); *фізичного капіталу*, тобто реальних засобів виробництва в рамках процесу виробництва; *праці*, тобто трудової діяльності безпосередніх виробників у рамках виробництва. Ці відносини можуть бути схарактеризовані як відносини панування і підпорядкування, оскільки кожне з них одночасно визначає ті позиції, які мають здатність контролювати певний ресурс, і ті позиції, які відчужені від такого контролю. Перший з цих вимірів часто називають “реальною економічною власністю” (real economic ownership), другий і третій разом називають “розпорядженням” (possession) [Wright, 1978: р. 61–83]. Три названі *виміри*, на думку Райта, ні в якому разі не слід розглядати як три незалежних *типи* відносин. У рамках капіталістичного виробництва кожен із них є необхідною умовою існування інших, вони ніколи не існують автономно. Однак між ними існує чітка ієрархія. Соціальні відносини контролю над грошовим капіталом структурують або обмежують відносини контролю над фізичним капіталом, який, своєю чергою, обмежує безпосередній контроль над працею в рамках виробництва. Наприклад, капіталіст-рантьє, який не бере безпосередньої участі в контролі над фізичним капіталом або роботою, належить все одно до класу капіталістів — у зв'язку із соціальними відносинами контролю над грошовим капіталом (“реальною економічною власністю” на засоби виробництва) [Wright, 1980: р. 329]. Таким чином, основні класові відносини між працею і капіталом можна вважати поляризованими, антагоністичними за всіма цими трьома вимірами: клас капіталістів-рантьє посідає панівну позицію з погляду соціальних відносин контролю над грошовим капіталом, фізичним капіталом і працею.

У цій площині Є.Суїменко і Т.Єфременко, розкриваючи статусно-рольовий зміст відносин власності, зазначають, що хоча у певних випадках власник-рантьє не приймає на себе ділових ролей, але, як правило, він все ж змушений брати їх на себе. Статус користувача визначає для нього важливі функції інвестора, ролі суб'єкта трансакцій, а також конкурента і контракто-

ра, без яких власність як активний капітал перестає функціонувати. Так само за ознакою економічної діяльності навіть у випадках, коли власник поступається своїм місцем менеджерові, все одно статуси керівника і підлеглого не слід відокремлювати від статусів власника і неімущого, оскільки дивіденди, які отримує перший, не можна порівнювати з дивідендами, які отримує другий [Суименко, Ефременко, 2003: с. 82–86].

Таким чином, чітких відмінностей між фінансистом, інвестором чи просто акціонером поняття “рантьє” не відображає. Саме нетрудовий характер отримання доходів найбільше обурював і обурює марксистів. Однак чіткої межі між “трудовим” і “нетрудовим” способами діставати прибуток немає. Адже не завжди відомо, наскільки та яких інтелектуальних зусиль докладає інвестор чи фінансист, вкладаючи капітал у ризиковану справу. Якщо капіталіст, який, заробивши капітал у виробничій справі та вклавши його у цінні папери, живе за рахунок відсотків та вважається рантьє-паразитом, то ким вважати пересічну людину, яка все життя заробляла гроші, відклавши частину у пенсійний чи страховий фонд, а далі починає жити на такі відсотки? Де та межа, коли подібні схеми можна розділити на “трудові” і “паразитичні”? До того ж новітні сектори економіки часто не піддаються поясненню за схемами, які існували в ХІХ–ХХ століттях.

Рента як чинник трансформації капіталістичного класу

Розвиток капіталізму в другій половині ХХ століття привів до поширення у розвинутих країнах Заходу такого феномену, за якого виникає дифузія приватного капіталу та зростає верства капіталістів-рантьє. Індивідуальні приватні власники поступаються менеджерам контролем над управлінням виробничим капіталом і владою прийняття стратегічних рішень. Низка вчених почали сприймати цей процес як “менеджеріальну революцію” та формування постіндустріального суспільства. Родоначальниками цієї концепції стали А.Берлі і Г.Мінс, які провели дослідження великої кількості великих компаній. Вони сформулювали проблеми відділення власності від контролю та заявили про радикальне перетворення капіталізму: суспільство, в якому панують власники, перетворюється на суспільство, де влада дедалі більше зосереджується в руках управлінців. На високій стадії промислового розвитку й концентрації капіталу завдяки широкому розповсюдженню акцій серед населення контроль над великими корпораціями повністю переходить до рук їхніх органів управління. Становище власників акцій нагадує становище власників банківських вкладів. Чим більший капітал об’єднує корпорація, тим більшою мірою власність у ній відокремлюється від управління. Власники капіталу більше цікавляться тим, який дивіденд оголошується директорами на вкладений капітал, а не діяльністю компанії [Berle, Means, 1991]. Отже, доходи капіталістів-рантьє походять переважно з прибутку на активи. Це люди, які є акціонерами прибуткових видів бізнесу, володіють комерційною нерухомістю та цінними паперами (акціями та облигаціями). Саме право власності є ключем до їхніх високих доходів.

Незважаючи на певну віддаленість від безпосереднього управління капіталом, капіталісти-рантьє на вершині ієрархії все ж зберігають вплив на

економіку і суспільство. Представники цієї верстви можуть приймати інвестиційні рішення щодо відкриття і закриття робочих місць для тисяч інших людей, фінансувати політичні партії, володіти медіа-підприємствами, що дає змогу їм впливати на свідомість і цінності інших верств. Крім прагнення мати економічний та політичний вплив, одним із найважливіших інтересів капіталістів-рантьє є прагнення передати здобуті активи у спадок. Оскільки пострадянські великі власники є родоначальниками своїх активів, то проблема передання активів у спадок за умов слабкої легітимності набутої власності спонукає їх якнайбільш активно впливати на соціальний, економічний та політичний розвиток своєї країни, створювати умови та гарантії недоторканності своєї власності.

У цьому сенсі І.Валерстайн досить скептично ставиться до класичної тези, що метою капіталіста є лише привласнення прибутку. В дійсності метою сучасного капіталіста є заволодіння рентою. “Як ми знаємо, рента у розумінні економістів-класиків (включно з Марксом, останнім з економістів-класиків) є справжньою антитезою прибутку. Нічого подібного. Рента — втілення прибутку. Економісти-класики вважали, що в процесі історії рента еволюціонувала у прибуток, що мовою нашого історичного міфу означало: буржуазія повалила аристократію. Насправді це неправильно у двох сенсах. Хронологічно процес є короткостроковим, а не довгостроковим, і він відбувається у протилежному напрямі. Будь-який капіталіст прагне перетворити прибуток на ренту. Це можна виразити таким твердженням: головна мета будь-якого “буржуа” — стати “аристократом”. Це те, що стосується короткочасного процесу, не довгострокової перспективи” [Валерстайн, 2003а: с. 174]. Водночас І.Валерстайн вказує на дві умови, які сприяли досягненню ренти. Тут слід навести доволі розлогу цитату І.Валерстайна: “Що таке “рента”? У строго економічних термінах, рента — це дохід, який виникає з управління якоюсь конкретною просторово-часовою реальністю, яка ні в якому сенсі не може бути описана як творіння її власника або як результат його особистої праці (навіть його підприємницької діяльності). Якщо мені пощастило володіти ділянкою землі біля броду і я отримую плату за право переходу через мою ділянку, то я отримую ренту. Якщо я дозволяю людям працювати на себе на моїй землі або жити в моєму домі й отримую з них щомісяця за це виплати, мене можна назвати рантьє... Однак стосовно кожного з цих випадків не зовсім правильно говорити, що я нічого не зробив для здобуття переваг, які й дають мені можливість отримувати ренту. У мене було передбачення або поталанило, що дало мені змогу отримати певні права власності, які надають можливість законно отримувати ренту. “Робота”, яка лежить в основі цього придбання прав власності, характеризується двома рисами. З одного боку, вона була здійснена в минулому, а не в сьогоденні. (Насправді, часто навіть у дуже віддаленому минулому, моїми предками.) З іншого боку, вона вимагає гарантії з боку політичної влади, за відсутності якої вона не зможе принести доходу в нинішній час. Таким чином, рента = минулому і рента = політичній владі” [Валерстайн, 2003а: с. 174–175].

Саме можливість володіти рентою є найбільш характерною рисою, яка відрізняє клас капіталістів від інших класів. Незважаючи на те, що представники середнього класу за стилем життя та споживанням, і навіть за при-

власненням додаткової вартості певною мірою є буржуазними, однак щодо капіталу або прав власності відносити їх до буржуа проблематично. На думку І.Валлестайна, вони живуть перевагою, досягнутою у теперішній час, а справжні капіталісти живуть за рахунок привілеїв, досягнутих у минулому. Представники середнього класу не можуть перевести свій дохід, отриманий у теперішньому (прибуток) у майбутній дохід (ренту) [Валлерстайн, 2003а: с. 178]. Отже, рента є характерною рисою формування сучасних капіталістів-рантьє. На відміну від класичних буржуа, які докладали надзусиль для здобуття власності, сучасні капіталісти зберігають вплив доти, доки існує їхній політичний вплив, оскільки збереження легітимності ренти має гарантуватися політичними механізмами. Якщо взяти до уваги той факт, що пострадянські суспільства набули рис рентоорієнтованих (докл. див.: [Дубровський та ін., 2010]), то сформована верства великих власників, незважаючи на слабку легітимність набутої власності, цілком логічно вкладається у ціннісну систему цих суспільств.

Власне на основну проблему сучасної буржуазії вказує І.Валерстайн, звертаючи увагу на інституційні зміни капіталізму. Динаміка капіталізму виявляється в економіці, внаслідок чого з'являються дедалі нові буржуа, які ще позбавлені статусу представників вищого класу, але домагаються його набуття. Оскільки будь-який високий статус позбавляється своєї цінності, якщо його набувають занадто багато осіб, то так звані нувориші намагаються завжди відштовхнути інших, щоб самим утвердитися на їхньому місці. Зручною мішенню тут стає підгрупа рантьє, представники якої, здобувши бажаний статус, більше не виявляють себе активно на ринку. Зазвичай існує три сегменти буржуазії: “нувориші”; рантьє, які “спочивають на лаврах”; і традиційні буржуа, що продовжують активно діяти на ринку. Щоб усвідомити характер відносин між цими трьома підгрупами, на думку автора, слід мати на увазі те, що третя з них майже завжди є найбільш численною і, як правило, більшою за чисельністю, ніж дві інші разом узяті. Саме вона — основне джерело відносної стабільності і однорідності буржуазного класу. Проте іноді трапляється так, що відсоток “нуворишів” і рантьє збільшується. Можна сказати, що загалом це характерно для періодів економічного спаду, коли одночасно можна спостерігати і збільшення числа банкрутств, і зростання концентрації капіталу [Валлерстайн, 2003b: с. 140].

У такі моменти, зазначає І.Валерстайн, часто буває так, що політична ворожнеча всередині буржуазії переважно визначається як протистояння “прогресивних” і “консервативних” елементів. Перші вимагають того, щоб інституційні права і можливості були визначені або перевизначені в перспективі активної ринкової діяльності (згідно з принципом “рівності шансів”), тоді як другі, “реакціонери”, наполягають на збереженні встановлених привілеїв [Валлерстайн, 2003b: с. 14]. У своїй боротьбі обидві групи розраховують на те, що в будь-якому випадку не залишаться у програвші, хоч би яка перспектива взяла гору. Звідси типовими для них виявляються політична нерішучість, коливання, пошуки “компромісу”. Саме ці внутрішньобуржуазні конфлікти є частиною періодичних потрясінь, викликаних у системі неминучістю економічних спадів. Вони є складовою механізму оновлення і поживлення сутнісного рушія системи: накопичення капіталу. “Вони очи-

щають систему від великого числа непотрібних паразитів, приводять соціо-політичні структури до більшої узгодженості з мінливими мережами економічної діяльності й забезпечують ідеологічне легендування поточним структурним змінам” [Валлерстайн, 2003b: с. 141]. У цьому ключі глобальна фінансова криза 2008 року та подальші фіскальні дії державних установ (наприклад, оподаткування офшорів Кіпру) показують реальність цих конфліктів.

Концептуальне оформлення нових структурних розмежувань соціальних суб'єктів трудового і нетрудового сектору було здійснено академіком НАН України В.Вороною, який розробив концепцію класової структури суспільства, де головним критерієм соціальної стратифікації суспільства є участь у створенні матеріального багатства нації, відтак класову структуру об'єктивно представляють два основні класи: виробники та споживачі [Ворона, 2010]. Клас, який виробляє матеріальне багатство нації, є соціальною основою суспільства (клас виробників матеріальних благ). До нього входять усі учасники матеріального виробництва — сукупна робоча сила суспільства. Натомість клас споживачів об'єктивно охоплює: 1) політичний клас (сюди входять зайняті в усіх гілках державного управління, включно з місцевим і сільським самоврядуванням, професійні політики, державні службовці та персонал, що їх обслуговує), який сам собі адміністративним (неринковим) методом визначає свою частку у виробленому річному національному доході країни; 2) невиробничий клас, що надає різні нематеріальні послуги населенню і юридичним суб'єктам на комерційних засадах (охоплює зайнятих у фінансово-банківській системі, в торгівлі (включно з трейдерами як оптовими торговцями), в казино та інших розважальних закладах; частка цього класу в національному доході визначається ринковими механізмами); 3) гуманітарний клас (сюди входять зайняті в царинах освіти, медицини, науки, культури, соціального забезпечення), частка якого в національному доході визначається політичним класом і, як правило, адміністративними методами. До речі, на подібний критерій соціальної стратифікації звертає увагу І.Валерстайн, коли вбачає відмінності між ідеєю К.Маркса, що основним конфліктом, який визначає капіталістичний спосіб виробництва, є конфлікт між буржуа і пролетарем: між тими, хто володіє засобами виробництва, і тими, хто ними не володіє, з одного боку, та ідеєю, згідно з якою ключовим є антагонізм між виробничим і невиробничим секторами — антагонізм, в якому активні власники та трудящі разом протистоять рантьє, які не беруть участі у виробництві, з іншого боку [Валлерстайн, 2003b: с. 135]. Так чи інакше, набуття ренти як основний мотив діяльності капіталістів став важливим чинником як структурування капіталістичного класу, так і появи нових класових протистоянь.

Можливі наслідки процесу перетворення власників великого капіталу України на капіталістів-рантьє

У підґрунті первинного накопичення капіталу в Україні лежали численні форми нееквівалентного обміну. Основним джерелом формування верстви великих капіталів стало присвоєння ренти в рамках продажу чи перепродажу ресурсів та експлуатації державного бюджету. Найбільш “ре-

зультативною” була схема вилучення ренти через посередницькі схеми, особливо в паливно-енергетичному комплексі. Наступною схемою була експлуатація державного і місцевих бюджетів через пряме фінансування, яке часто було збитковим для держави, та оплату неповернених кредитів. Також вилучення доходу державних підприємств відбувалося шляхом примусового регулювання їхніх цін на продукцію, на закуповуване ними устаткування, сировину, напівфабрикати та послуги [Пасхавер, Верховодова, 2006: с. 6]. У подальшому “цікавими” з точки зору присвоєння ренти стали великі інфраструктурні проекти. Йдеться про гучні державні проекти: будівництво доріг, проведення Євро-2012, придбання нафтодобувних вишок за завищеними цінами із застосуванням схеми так званого відкату. Джерелами ренти стали також державні закупівлі та функціонування Тендерної палати.

Емпіричне дослідження галузевої основи бізнесу власників великого капіталу України свідчить, що 57% із них належать до класу, що виробляє матеріальне багатство нації (енергетика, металургія, гірничовидобувна галузь, хімічна промисловість, фармацевтика, виробництво добрив, машинобудування, транспорт, будівництво, будівельні матеріали, сільське господарство, агробізнес, легка промисловість), і 43% — до невиробничого класу, чії компанії надають різні нематеріальні послуги на комерційних засадах у фінансово-банківській системі, у юридичній сфері, в торгівлі, включно з трейдерством як оптовою торгівлею, у розважальній сфері (спорт, шоу-бізнес), у сфері ЗМІ і телекомунікацій тощо [Рахманов, 2012: с. 302]. Таким чином, вже зараз існує вагоме підґрунтя перетворення власників великого капіталу України у капіталістів-рантьє. Крім того, капіталісти з виробничого сектору намагаються акумулювати свої капітали у найбільш ліквідних та привабливих секторів, які автоматично даватимуть прибуток. При цьому вони вкладають свої капітали за вже розробленими та готовими для вилучення прибутку виробничими схемами. Тому від них не слід очікувати особливих інноваційних проривів.

Більшість українських капіталістів на даний момент перебувають у досить активному віці. Як свідчить аналіз 2012 року, середній вік українського капіталіста становить 51 рік. Очевидно, що формування соціальної верстви вже завершилося, оскільки на зорі структурних перетворень більшість підприємців мали 30–50 років, тоді як тепер, через два десятиліття, ця верства зосереджена у двох вікових когортах: від 41 до 50 років — 39,8% та від 51 до 60 років — 32,9%. Натомість у “молодшій” віковій групі від 31 до 40 років перебувають 11%, у “літній” групі віком від 61 року і більше — 16,4% [Рахманов, 2012: с. 290]. Отже, лише через 15–20 років переважна більшість їх почнуть відходити від справ. Однак вже зараз вагома частка українських капіталістів починають поступово формувати засади корпоративного управління (див. докл.: [Рахманов, 2013]). До речі, якщо серйозно поставитися до офіційного складання своїх ділових повноважень великими бізнесменами, які стають народними депутатами України, то близько двох третин парламентарів слід визнати фактичними капіталістами-рантьє.

У недалекому майбутньому, коли відбудеться трансформація великих власників як соціальних суб'єктів у капіталістів-рантьє, їхні статусні та

рольові функції, соціальні інтереси, інтереси в економічній, політичній та культурній сферах зазнають суттєвих змін. Відбудуться також зміни у їхніх стилях життя (див. табл.).

Таблиця

Соціальні відмінності між великими власниками та капіталістами-рантьє у перехідному суспільстві

<i>Функції</i>	<i>Великі власники як соціальні суб'єкти</i>	<i>Капіталісти-рантьє</i>
Процес формування групи	Первісне нагромадження капіталу	Впровадження корпоративного управління
Статус	Власники, підприємці	Акціонери, рантьє
Економічна сфера	Максимізація прибутку, монополізація економіки	Отримання ренти, лібералізація економіки
Соціальні інтереси	Накопичення та збереження активів шляхом утримання політичної влади	Збереження та передавання у спадок активів шляхом суспільної легітимації та легалізації незалежними судами
Роль у суспільстві	Соціальна база олігархії	Соціальна основа плюралізму гілок влади
Політична сфера	Формування підконтрольних політичних проектів	Підтримка громадянського суспільства
Геополітичні інтереси	Збереження політичного й економічного суверенітету країни ("Техас грабують лише техасці")	Входження у транснаціональну фінансово-економічну еліту, європейська інтеграція
Культурна сфера	Підтримка спорту, меценатство, благодійництво	Формування лояльних до рантьє, незалежних від держави аналітичних центрів
Стилі життя	Надмірне, демонстративне споживання	Перебування в "тіні", публічно скромний спосіб життя

Якщо основним механізмом формування верстви великих власників був процес первісного нагромадження капіталу, то перетворення великих власників на капіталістів-рантьє відбуватиметься шляхом впровадження корпоративного управління. Головне їхнє завдання — розосередити свої капітали й мірою можливості зберегти й передати нащадкам. Під впливом цих мотивів великі власники загалом безболісно погодяться поділитися контролем над активами зі своїми менеджерами, частково відійшовши у тінь. Передавання в управління своїх основних активів частково знижує економічну суб'єктність капіталістів, внаслідок чого вони набувають статусу акціонерів. Якщо метою великих власників як соціальних суб'єктів було накопичення і максимізація прибутку, то капіталісти-рантьє прагнутимуть у будь-який спосіб перетворити прибуток на ренту. Власне, це є головною відмінністю між ними у цілях.

Процес акціонування підприємств та розмивання інституту олігархії змінить інституціональні основи українського капіталізму. Первісне нагро-

мадження капіталу та подальше створення фінансово-промислових груп потребувало зосередження та концентрації контролю над основними економічними і політичними ресурсами країни, монополізації економіки, в результаті чого сформувалася олігархія. Великі власники стали соціальною базою такого політико-економічного устрою. Однак відхід від справ спричинить їхнє прагнення плюралізації політичного життя і незалежності гілок влади, насамперед судової. Адже у нових економічних та політичних гравців завжди виникатиме спокуса спробувати переділити власність. Щоб перешкодити цьому, капіталісти-рантє вкрай зацікавлені в існуванні в країні незалежних судів, парламенту та уряду.

У нестабільних чи авторитарних суспільствах забезпечення прав власності часто вимагає або безпосередньої участі та прямих контактів з політичними лідерами країни, або ж формування власних політичних проєктів. У країнах із розвиненим громадянським суспільством та системою забезпечення прав власності капіталісти-рантє переважно не беруть безпосередньої участі в державному врядуванні, фінансово підтримуючи політичні партії та окремих політиків. Якщо взяти до уваги слабку легітимність приватизації великих підприємств в українському суспільстві, то зусиль доведеться докласти дуже багато: якщо великі власники як соціальні суб'єкти воліли накопичувати та зберігати активи шляхом утримання безпосередньої політичної влади, то для капіталістів-рантє підтримка становлення громадянського суспільства буде в їхніх інтересах. Відповідно збереження легітимності ренти мусить гарантуватися не тільки політичними механізмами, а й громадськістю. Це дасть їм змогу частково захистити свої капітали від зазіхань представників невідконтрольної їм влади.

Відмінний від перебігу подій у постсоціалістичних країнах Центральної Європи процес приватизації в Україні зумовив формування власної національної буржуазії, яка безпосередньо була зацікавлена у збереженні суверенітету і стабільності нової держави, оскільки лише у власній, здебільшого ними контрольованій державі вони можуть почуватися безпечно. Великий бізнес в Україні впродовж 1990–2000-х років був не зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Більш конкурентоспроможні як у ресурсному, так і в політичному сенсі російські олігархічно-фінансові клани викликали настороженість у їхніх колег в Україні, оскільки їм була до душі лише їхня ексклюзивна участь у незавершеній приватизації наявних у державі залишків привабливого майна (так, щодо характеристики українських олігархів стала популярною фраза з американського фільму “Чудова Сімка”: “Банки в Техасі повинні грабувати лише техасці”). Російські інвестори, на відміну від західних, швидко орієнтуються в особливостях тіньових та корупційних технологій у пострадянському просторі, до того ж маючи за собою енергійну підтримку держави. Саме агресивна політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу легальність приватної власності, відлякувала і відлякує ділові кола України. Не зацікавлені представники великого капіталу були й у європейському напрямі. Адже поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагало б прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків.

Після завершення приватизації більшості промислових об'єктів потреба виходу на світові ринки вже зараз спонукала ділові кола переглянути свої ізоляціоністські погляди. До того ж активізація Росії у прагненні інтегрувати навколо себе пострадянські країни змусила правлячий клас України, зокрема власників великого капіталу, реально визначитися з зовнішньополітичним курсом країни. Економічний тиск Росії спрямований на те, щоб Україна була змушена вступити в один з інтеграційних проєктів Москви (Митний союз, Євразійський економічний простір, Євразійський союз). Утім, правляча еліта, основний кістяк якої утворюють представники великого приватного капіталу, не бажає інтеграції у східному напрямі, вбачаючи у ньому небезпеку втратити свою політичну й економічну суб'єктність на українській території. Натомість європейський вектор приваблює насамперед інституціональними перспективами захисту набутої сумнівними шляхами приватної власності, яку в євразійському просторі в процесі нескінченного перерозподілу можна в будь-який час втратити. Таким чином, перетворення великих власників України на капіталістів-рантьє змінить їхню роль у суспільстві: якщо раніше вони були соціальною основою суверенітету країни, то перетворення їх на капіталістів-рантьє змушує сприяти входженню України у глобальну політико-економічну систему, відстоюючи європейську інтеграцію. Внаслідок входження України в глобальну інституціональну систему має відбутися демонополізація економіки, що дасть можливість розвитку середньому та малому бізнесу. Це сприятиме зміцненню середніх верств населення і в результаті дасть поштовх формуванню повноцінного й численного середнього класу.

Власники великого приватного капіталу України, набувши економічної та політичної суб'єктності, активно впроваджували власну суб'єктність у соціально-гуманітарній сфері. Під контролем великих власників перебуває переважна більшість як друкованих, так і електронних ЗМІ. Це дає їм змогу активно висвітлювати власну благодійницьку діяльність. Створені за їхньої ініціативи благодійні фонди спрямовують свою діяльність на ті сфери, де фінансування з державного бюджету є обмеженим. Широке висвітлення підтримки великими власниками популярних видів спорту, де активність держави стала мізерною, сформувало стереотип їхньої незамінності. Менш розвиненим є формування інтелектуального середовища задля ідеологічного обґрунтування соціально-економічної доцільності існування великого капіталу, що створює проблеми для суспільної легітимації великого капіталу. Світовий досвід демонструє, що мірою перетворення капіталістів-олігархів на капіталістів-рантьє дедалі більшого значення в системі їхніх інтересів набувають стратегічні проблеми розвитку країни. Капіталісти-рантьє чинитимуть свій вплив на розроблення й реалізацію державної політики через ідеологічне й аналітичне забезпечення своєї діяльності в цьому напрямі. Для цього вони сприятимуть формуванню мережі незалежних від держави аналітичних центрів, які вироблятимуть стратегічні ідеї, способи розв'язання проблем, аналізуватимуть наслідки ухвалення рішень тощо.

Маючи необмежені ресурси власної соціальної суб'єктності, виробничий капіталіст задля підвищення свого соціального статусу демонструє свої можливості у формі розкішного споживання. Така поведінка притаманна

багатіям, які прагнуть самоствердитися, розширити свою соціальну суб'єктність. Особливо це стосується тих суспільств, де відбувається становлення ринкової економіки та нової нормативної системи, покликаної регулювати соціальну стратифікацію та соціальну мобільність. Демонстративне споживання можуть дозволити собі лише ті капіталісти, які впевнено контролюють політичну та судову владу. Натомість капіталіст-рантьє, не володіючи таким рівнем суб'єктності, буде триматися у тіні, його поведінка має стати більш респектабельною й буде узгоджуватися з поведінкою глобальної економічної еліти. Їм уже не потрібно буде доводити свій високий соціальний статус, для них стане важливою якістю життя, а не кількістю витрачених грошей. Вже зараз українські мільярдери роблять характерні жести. Зокрема, В.Пінчук узяв зобов'язання інвестувати не менш як половину своїх статків у благодійні проекти. Підприємець приєднався до глобальної філантропічної ініціативи Giving Pledge (Клятва дарування), заснованої Б.Гейтсом і В.Баффетом у 2010 році. У поясненнях самого В.Пінчука простежується набуття ним психології капіталіста-рантьє: “Я поділюся, можливо, вперше, такою ідеєю: не виключено, що мета бізнесмена у XXI столітті тільки в тому, щоб до певного етапу свого життя накопичити, скажімо, побільше, щоб потім почати витрачати. І ось тоді починається головний сенс. Тому що інакше потрібно поставити собі запитання: а для чого ти все це робиш? І ось я думав: я пройшов певний шлях, щоби що? Я ж не можу більше їсти. Навпаки, менше потрібно. Ну яка кількість має бути сорочок, годинників, піджаків? Обмежена, приблизно така сама, як у вас. Або машин — я взагалі не парюся з машинами. Що ще? Ну будинок, ну два, ну добре. Що далі, в чому сенс? Точно не в накопичуванні, це все безглуздо” [Время отдавать, 2013]. Власне перетворення “нуворишів” на рантьє відображає стильові відмінності споживання між “старими грошима” і “новими грошима”. Терміном “старі гроші” позначають успадковане багатство сімей великих власників, які змогли зберегти багатства кількох поколінь. Представники цього класу є референтною групою для решти класів. Вони часто жертвують гроші на благочинність, не виставляючи своє багатство напоказ. Нові багатії, задовольнивши свої найзаповітніші фізичні і соціальні потреби, поступово починають усвідомлювати карикатурність власного марнославства. Упродовж часу, коли “нові гроші” перестають бути “новими”, з'являється тенденція до наслідування аристократів-рантьє.

Висновки

Отже, класична марксистська дефініція соціальної групи капіталістів-рантьє фіксувала основний критерій добування нею прибутку — нетрудовий дохід у вигляді позичкового відсотка, дивідендів — ренти, яку вони регулярно отримують від використання іншими землі, майна, капіталу, які перебувають у їхній власності. При цьому акцентується низька економічна активність та зосередження на споживанні. Робиться наголос на тому, що капіталіст-рантьє не задіяний у виробничій сфері або торгівлі. Однак застосування цих ознак конкретно до сучасної ситуації не завжди є адекватним. Не зовсім ясним залишається категоріальне охоплення невиробничих і не-

торгівельних груп, таких як фінансисти, акціонери тощо. Адже інтелектуальні зусилля, яких докладає інвестор чи фінансист, вкладаючи капітал у ризиковану справу, можна віднести до розумової праці.

Якщо в індустріальну добу на адресу рантє лунали закиди у наявності таких рис, як ледарство та бездіяльність, на противагу індустріальним капіталістам, які займалися виробництвом, то за умов постіндустріального суспільства, коли головну роль в налагоджуванні виробництва виконують топ-менеджери, а власники капіталу є переважно акціонерами, під категорію капіталістів-рантє формально потрапляють всі ті представники класу, які не є підприємцями, інноваторами та безпосередніми керівниками свого бізнесу. Поряд із спекулятивним характером сучасного капіталізму іншою детермінантою формування верстви рантє є мотивація сучасних капіталістів, які прагнуть капіталізувати свої активи, розмістивши акції підприємства на фондовому ринку. Виручений капітал вони намагаються передати в управління задля їхнього збереження для нащадків.

Можна припустити, що трансформація верстви великих власників як соціальних суб'єктів України у капіталістів-рантє потягне за собою суттєві зрушення у багатьох інших сферах. Насамперед відхід від олігархічної моделі економіки має посилити лібералізацію економіки й посприяти становленню середнього та малого бізнесу. Впровадження корпоративного управління обмежить суб'єктність капіталістів до статусу акціонерів. Головним їхнім завданням буде збереження та передання у спадок активів шляхом їх легітимації. Для цього потрібні плюралізація гілок влади, особливо судової, демократизація та підсилення громадянського суспільства, підтримка недержавного сектору. Прагнення українських капіталістів-рантє ввійти у транснаціональну фінансово-економічну еліту має посилити їхню підтримку європейської інтеграції України. І нарешті, стиль життя капіталістів-рантє має стати більш скромним, респектабельним.

Джерела

Валлерстайн И. Буржуа(зия) как концепция и реальность / И. Валлерстайн // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн; пер. с англ. — М.: Логос-Альтера; Ессе Номо, 2003а. — С. 160–181.

Валлерстайн И. Конфликт классов в капиталистической миро-экономике / И. Валлерстайн // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн; пер. с англ. — М.: Логос-Альтера; Ессе Номо, 2003б. — С. 135–147.

Ворона В. Клас, що виробляє матеріальне багатство нації (Замість передмови) / В. Ворона // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2010. — С. 3–22.

Время отдавать. Интервью с Виктором Пинчуком [Электронный ресурс] // Корреспондент. — 2013. — № 8, 1 марта. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/business/financial/1514223-korrespondent-vremya-otdavay-intervyu-s-viktorom-pinchukom>.

Гунина А.А. Современные российские рантє: особенности социального состава и образа жизни / А.А. Гунина // Социологические исследования. — 2011. — № 11. — С. 75–78.

Дубровський В. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / [В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, Є. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 56–72.

Ленин В.И. Империализм как завершающая стадия капитализма / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. — 5-е изд. — М. : Изд-во полит. лит., 1969. — Т. 27. — С. 299–426.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. лит., 1961. — Т. 25, ч. 1 : Капитал (Т. 3, ч. 1, гл. I–XXVIII). — 1961. — 554 с.

Матюхин Г.Г. Рантье / Г.Г. Матюхин // Большая Советская Энциклопедия. — 3-е изд. — М. : Сов. энцикл., 1975. — Т. 21 : ПРОБА–РЕМЕНСЫ. — 1975. — С. 460.

Меньшиков С.М. Миллионеры и менеджеры (Современная структура финансовой олигархии США) / Меньшиков С.М. — М. : Мысль, 1965. — 455 с.

Пасхавер А. Приватизация до и после оранжевой революции / А. Пасхавер, Л. Верховодова. — К. : Центр соц.-экон. исследований CASE Украина, 2006. — 32 с.

Рантье // Большая Советская Энциклопедия / глав. ред. Н.Л. Мещеряков. — 2-е изд. — М. : Гос. науч. изд-во “Большая Советская Энциклопедия”, 1955. — Т. 36 : РАКОВНИК–“РОМЭН”. — 1955. — С. 23–24.

Рахманов О.А. Поняття топ-менеджера у великому бізнесі: проблема категоріально-го виокремлення / О.А. Рахманов // Український соціум. — 2013. — № 2. — С. 66–76.

Рахманов О. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні / Рахманов О. — К. : ІС НАНУ, 2012. — 376 с.

Суименко Е.И. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Е.И. Суименко, Т.О. Ефременко. — К. : ІС НАНУ, 2003. — 244 с.

Berle A.A. The Modern Corporation and Private Property / A.A. Berle, G.C. Means. — New Brunswick, New Jersey : Transaction Publishers, 1991. — 380 p.

Wright E.O. Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure / E.O. Wright // Politics & Society. — 1980. — Vol. 9, № 3. — P. 323–370.

Wright E.O. Class, Crisis and the State / Wright E.O. — London : New Left Books, 1978. — 266 p.